

Ambiorix
tegen **Caesar**

ROBERT NOUWEN

Ambiorix
tegen **Caesar**

De feiten en de mythe

Sterck & De Vreese

© 2023 Robert Nouwen | uitgeverij Sterck & De Vreese

Foto omslag Sofie Nouwen
Omslagontwerp Sander Pinkse
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 94 6471 055 7
NUR 683

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl
www.robertnouwen.be

Inhoud

Een historische sensatie	9
1 Het volk van de taxusboom	15
Het land van Ambiorix	15
Atuatuca, het oppidum van de Eburones	23
Een maatschappij van rivaliserende aristocraten	29
Een volk van landbouwers, veetelers en ambachtslieden	32
De Gallische krijgers	36
2 Caesar	45
De noodzaak van militaire roem	45
Het leger van Caesar	47
De iden van april, 58 voor Christus	52
Oorlog tegen de Belgen	57
Oproer in Gallië	65
De slachtpartij onder de Usipeti en Tencteri	68
Ambiorix	73
De figuur van Ambiorix	73
Een noodlottige herfst	76
Het goud van Ambiorix	84

De hinderlaag	88
De aanval op het kamp van Q. Tullius Cicero	95
De wraak op Ambiorix	100
De overheersing	111
De nederlaag van Vercingetorix	111
Het laatste oorlogsjaar	116
Genocide, slavernij, goudroof	123
De repressie (44 voor Christus-14 na Christus)	131
Een nieuwe bevolking	136
De geschiedenis van een jonge natie	141
Heeft Ambiorix wel echt bestaan?	141
De held van een jonge natie	147
Ambiorix en de Nederlanders	154
Ambiorix, een dichtstuk	157
De zang des Germaenschen slaefs	162
De geschiedenis verbeeld	167
Helden op een sokkel	167
Geschilderde geschiedenis	172
Folklore in dienst van het nationale verleden	175
Het Ambiorixstandbeeld te Tongeren	179
De voorontwerpen	179
Een kwestie van centen	189
Het standbeeld van Ambiorix onthuld	193
Ambiorix en Vercingetorix	201
Epiloog. De mythe leeft verder	207
Literatuur	213
Dankwoord	227
Noten	229

*Het standbeeld van
Ambiorix op de Grote
Markt van Tongeren.*

Een historische sensatie

*Moedig Germanje, te wapen! te wapen!
Gord u het reuzenrappier om de leên,
't Pantser om 't lyfen 't helmet om de slapen
Moedig Germanje, de vyand verscheen:
Op dan, en grysaerds, en mannen, en knapen!
Zonen van 't Noorden in helden herschappen,
Sluit uw gelederen duchtig in een!*

Joannes Nolet de Brauwere
van Steeland, *Ambiorix*, p. 50

Op de Grote Markt van Tongeren staat het standbeeld van Ambiorix van de hand van Jules Bertin. Ik herinner mij nog levendig hoe ik 'hem' in 1969 of 1970 met mijn vader zaliger bezocht, die machtige krijger hoog boven de massa, klaar om ten strijde te trekken. Ik zag hem als een vastberaden en forsgebouwde Gallische aanvoerder die al meer dan anderhalve eeuw boven op zijn dolmen stond, de blik strak gericht op de toeristen die hem kwamen aanschouwen. Het staat nog vers in mijn geheugen gegrift. Ik had op de gemeentelijke jongensschool van Heusden-Zolder net les gekregen over deze koe-ne Eburoonse vrijheidsstrijder die moedig weerstand bood tegen de

Romeinse legioenen. En toen stond ik daar vol bewondering naar dat beeld te kijken, geraakt door heel de geschiedenis die erin vervat zit. Johan Huizinga definieert die opwinding die uitgaat van een dergelijk contact met een andere tijd als 'historische sensatie'. Daarover schreef hij in 1929:

Er is in het historisch beseffen een zeer gewichtig element, dat nog het best valt aan te duiden met het woord historische sensatie. Men zou ook kunnen spreken van het historische contact. ... Dit contact met het verleden, dat begeleid wordt door een volstrekte overtuiging van echtheid, waarheid, kan gewekt worden door een regel uit een oorkonde of een kroniek, door een prent, een paar klanken uit een oud lied.

Het was een direct en onmiddellijk contact met het verleden dat mij toen als kleine jongen via het Ambiorixbeeld trof. Op dat moment was ik me er uiteraard nog niet van bewust dat dit gekleurd werd door het negentiende-eeuwse nationalisme dat de oprichting van publieke beelden van historische figuren ter ere en verheerlijking van de jonge Belgische staat propageerde. Maar dat op zich was niet belangrijk. Mijn historische interesse was gewekt!

Het verhaal van Ambiorix vertoont twee facetten, zoveel is duidelijk. De geschiedenis van de historische Ambiorix ligt vervat in de antieke bronnen. Een van die bronnen zijn de *Commentaren over de Gallische oorlogen* van C. Iulius Caesar. Er rijst echter een meervoudig probleem. In de geschiedenis van onze Lage Landen nemen de Gallische oorlogen een vooraanstaande positie in. Zij vinden tegelijk hun plaats in de geschiedenis van de stad Rome. De verovering van Gallië door C. Iulius Caesar was een belangrijke fase in de succesrijke expansie van de Tiberstad. In haar groei tot een wereldrijk had zich een ware traditie van grote veroveringen ontwikkeld. Zo kunnen we de Gallische oorlogen kaderen in het politieke leven te Rome zelf. De campagnes in Gallië waren voor Caesar, zoals Régine Pernoud terecht opmerkte, een politieke noodzaak. Indien geschiedenis door overwinnaars wordt geschreven, dan is dat in het geval van Caesar

letterlijk te nemen. De veldheer zelf ligt aan de basis van zijn succes door de manier waarop hij zijn jaarlijkse rapporten aan de senaat presenteerde om verslag uit te brengen van zijn optreden in Gallië. Caesar presenteert ze als een zakelijk feitenverslag, objectief zoals het voor ambtelijke rapporten betaamt. De grote Duitse oudhistoricus Theodor Mommsen (1817-1903) schreef hierover in zijn Caesar-biografie:

In de eerste plaats wil Caesar in zijn boek over de Gallische oorlogen de beschuldigingen van zijn vijanden weerleggen. Ze hadden in Rome beweerd dat hij de grenzen had overschreden die de wet voor de activiteiten van een proconsul afbakende, dat hij oorlog had gevoerd zonder mandaat, troepen had gemobiliseerd zonder toestemming van de senaat, gewelddadigheden had gepleegd tegen bondgenoten, steden had geplunderd en tempels, en het internationaal recht schond, door de middelen die hij gebruikte om zijn overwinningen te behalen en de manier waarop hij na de overwinningen de overwonnenen beledigde of liet vernederen.

Het is duidelijk dat het om politieke verslagen gaat, bedoeld om zijn criticasters in de senaat de mond te snoeren. En dus zitten deze rapporten voor de historicus vol valstrikken.

Omdat die *Commentarii* van Caesar zo in het politieke leven van Rome ingebed liggen, is het belangrijk dat wij die kunnen toetsen aan andere geschriften. En daar schuilt een volgend probleem. Zoals wij verder nog zullen zien, behandelden nog andere auteurs de Gallische oorlogen, van wie de belangrijkste voor ons Dio Cassius is, die in de overgang van de tweede naar de derde eeuw een algemene *Romeinse geschiedenis* schreef. Het problematische is echter dat deze auteurs wellicht allen teruggrepen naar de verslagen van Caesar voor de senaat. De vraag rijst dus in hoeverre zij ook van andere bronnen dan Caesars' verslagen gebruik hebben gemaakt. Deze vraagstelling zorgt uiteraard voor heel wat discussie en het antwoord erop bepaalt dan ook de mate waarin men de gebeurtenissen die door Cae-

sar worden verhaald betrouwbaar acht. En zo blijft voor een aantal oudheidkundigen alleen nog de archeologie over om het waarheidsgehalte van de verslagen van Caesar te toetsen. Gelukkig hebben de archeologen de laatste decennia grote vooruitgang geboekt. De zogenoemde ‘conflictarcheologie’, die zich vooral toespitst op restanten van krijgshandelingen, heeft daarin een grote rol gespeeld. Dat alles heeft tot gevolg dat ook over de historische figuur van Ambiorix steeds meer duidelijk wordt.

Toen ik in 2003 *Caesar in Gallië* schreef, wees ik op de perfide en dubieuze rol van Ambiorix tijdens de aanvangsjaren van de Gallische oorlogen. Die blijft tot op heden nog altijd onderbelicht. Caesar was aan het einde van 54 voor Christus van oordeel dat de Eburones onder leiding van Ambiorix hem loyaal waren, ondanks het feit dat deze stam al in 57 voor Christus de zijde van de geallieerde Gallische stammen tegen de Romeinen had gekozen. Het feit dat Ambiorix en zijn manschappen in dienst van de Romeinen hadden gestreden, schonk hem voldoende garantie. De kazernering van anderhalf legioen in het land van de Eburones met de bijhorende verplichting van voedsellevering voor duizenden militairen betekende een kantelpunt in de houding van Ambiorix ten aanzien van de Romeinen.

C. Iulius Caesar heeft het in Gallië in ieder geval niet gemakkelijk gehad. Dat blijkt ook uit zijn verslag aan de senaat in Rome. En onder meer de Belgae hebben flink bijgedragen aan de problemen die de *proconsul* hier ondervond. Zijn antwoord op de voortdurende opstanden was meedogenloos. Ambiorix en de Eburones hebben het net als andere stammen aan den lijve ondervonden. Een hele regio werd nagenoeg ontvolkt en de naam van de stam werd uitgewist. Andere zouden hun plaats innemen. Ook in het onderzoek naar deze gebeurtenissen reikt de ‘conflictarcheologie’ de nodige argumenten aan. Ondertussen voedde de uitspraak van Caesar dat de Belgen van alle Gallische volkeren de dappersten waren, jaren het nationale gevoel in het jonge en het niet meer zo jonge België; het zorgde er in zekere zin zelfs voor dat deze gewetenloze politicus in Velzeke eveneens een standbeeld kreeg. En hoewel er geen rechtstreekse historische lijn valt te trekken tussen de Belgae van Caesar en het België dat in 1830

werd gesticht, ligt deze uitspraak aan de basis van de mythe van Ambiorix, die vooral tijdens de negentiende eeuw dankzij het ontluikende Belgische nationalisme vorm kreeg. Met onder meer Vercingetorix in Frankrijk, Iulius Civilis in Nederland en Arminius in Duitsland was hij in mooi gezelschap.

En zo zijn wij bij het tweede facet van dit boek gekomen, namelijk Ambiorix, de mythe. Even leek het erop dat hij ook in Nederland een soortgelijke status zou krijgen. Uiteindelijk bleef zijn status van nationale held voor België voorbehouden. De mythe van de legendarische Ebuuroonse aanvoerder presenteert zich vooral via zijn indrukwekkende beeld boven op de dolmen in het midden van de Grote Markt van Tongeren. Geschiedenis en mythe zijn vaak verweven. Dat wordt treffend geïllustreerd door de presentatie van Ambiorix als een trotse en vastberaden vrijheidsstrijder die voor zijn vaderland tegen de machtige Romeinse vijand optrekt en uiteindelijk tragisch ten onder gaat. Dat beeld is in eerste instantie een creatie van de negentiende eeuw, maar leeft, zoals wij kunnen zien in de populaire geschiedenisreeks *Het verhaal van Vlaanderen* voort tot op de dag van vandaag.

In het secundair onderwijs had ik als handboek voor de Belgische geschiedenis *Geschiedenis van België* van M. Dierickx, dat van 1954 dateert. Ik herinner mij dat daarin een aantal tot de verbeelding sprekende nationale helden voorkwamen. Een reeks ervan zitten zeker in het collectieve geheugen, temeer omdat ook van hen standbeelden werden opgericht. Het is binnen die context interessant om de geschiedenis van de representatie van Ambiorix en zijn beeld op de Grote Markt van Tongeren te reconstrueren. Het is duidelijk dat dit niet van een leien dakje ging. Een kunstenaar die aanvankelijk niet aan de gestelde verwachtingen voldeed, het spektakel over de historische correctheid van de dolmen, het geruzie over de financiering enzovoort, moeten tijdens de jaren 1860 tot 1866 voor de wat afstandelijke toeschouwer een vermakelijke soap hebben opgeleverd. Kortom, het was kleinsteedse politiek op zijn best. Wat in Tongeren gebeurde is wellicht representatief voor de oprichting van beelden van die andere nationale helden, zoals Godfried van Bouillon of Jan

Breydel en Pieter de Coninck. Het is daarbij duidelijk dat de naam van Ambiorix zowel in België als in Nederland een zekere weerklank genoot. Dat neemt niet weg dat Ambiorix het qua populariteit in Nederland duidelijk tegen Iulius Civilis en zijn Batavieren heeft moeten afleggen. Dat laatste terzijde zien wij dat Ambiorix het in België niet alleen geschopt heeft tot een nationale held, maar dat hij als vierde ‘Grootste Belg’ ook ongemeen populair is en bovendien een echt commercieel toeristisch product is geworden. In dat opzicht laat hij de meeste vaderlandse figuren die tijdens de negentiende eeuw op een sokkel werden gehesen, ver achter zich. Een uitzondering kan misschien gemaakt worden voor Jan Breydel en Pieter de Coninck in Brugge, ook met dank aan het boek *De leeuw van Vlaanderen* door Hendrik Conscience. Zonder de oprichting van een standbeeld van Ambiorix op de Grote Markt in Tongeren zouden wij nu wellicht amper nog over Ambiorix spreken, tenzij in termen van een onbetekenend fait divers. Kortom, dit monument heeft onze held dermate gecanoniseerd dat hij, zoals aan het einde van het boek zal blijken, niet meer weg te denken is uit onze ‘vaderlandse’ geschiedenis.

Hoofdstuk I

Het volk van de taxusboom

Het land van Ambiorix

‘Gallië als geheel bestaat uit drie delen, waarvan de Belgen er één bewonen, de Aquitaniërs een ander, en het derde degenen die in hun eigen taal ‘Kelten’ worden genoemd en in de onze ‘Galliërs’. Al deze volkeren verschillen onderling in taal, gebruiken en wetten. De Galliërs worden van de Aquitaniërs gescheiden door de Garonne, en van de Belgen door de Marne en de Seine.’ Zo begint Gaius Iulius Caesar zijn verslag van de Gallische oorlogen aan de senaat in Rome. In de openingsparagraaf ervan schetst de Romeinse veldheer een op het eerste gezicht duidelijke en schijnbaar betrouwbare etnografie van de streken ten noorden en noordwesten van de Alpen. De auteur stelt aan de lezer het oorlogstoneel voor. Hij onderscheidt de Aquitaniërs, de Belgen en de Galliërs. Deze volkeren verschillen onderling in taal, instellingen en wetten. De Garonne trekt een duidelijke grens tussen de Galliërs en de Aquitaniërs, de Marne en de Seine tussen de Galliërs en de Belgen. Tussen de Belgen en de Germanen stroomt de machtige Rijn. De Belgen zijn de dappersten van allen, omdat zij het verst verwijderd van de Provincie leven. Handelaars verkopen hun slechts zelden goederen die hen verzwakken en boven-

De Gallische en Germaanse stammen tijdens de Gallische oorlogen op het grondgebied van het huidige België en Nederland (naar W.A. Van Es).

dien, zij zijn bijna voortdurend met de Germanen in oorlog.

Met de term Galliërs duiden de Romeinen meer specifiek de Keltische bevolking in Noord-Italië en het latere Romeinse Gallië tot aan de huidige Frans-Belgische grens aan. Welke waren deze stammen? Van de Aquitaniërs, van wie het stamgebied zich tussen de Garonne en de Pyreneeën uitstrekte, onthouden we onder meer de Vocates en de Sotiates. Volgens Plinius woonden de meeste Aquitaniërs langs de kust. Centraal-Frankrijk vormde het Gallische kernland, waar de machtigste stammen woonden: de Arverni in de Auvergne, de Haedui tussen Loire en Saône, de Carnutes tussen Loire en Seine, de Sequani tussen Saône, Rijn en Vogezen. Tussen Seine en Rijn woonden de Belgen, met als bekende vertegenwoordigers onder meer de Nervii, de Morini en de Menapii. Deze Keltische stammen vormden nooit een politieke eenheid, een natie met gemeenschappelijke belangen. Steeds hebben zij zich geprofileerd als afzonderlijke stammen of groepen. De oorlogen tussen de rivaliserende stammen waren veelvuldig. Het uitbuiten van deze verdeeldheid tussen de stammen zou een constante zijn in de politiek van Caesar. Dat dit echter niet steeds volgens wens verliep, blijkt uit het verloop van de krijgsverrichtingen. Er was slechts één uitzondering op die constante interne tegenstellingen en twisten, met name het gemeenschappelijke verzet van de Gallische stammen onder leiding van Vercingetorix in 52 voor Christus. Maar ook hier was de tweespalt nooit ver weg. Zo werd Vercingetorix tijdens de Romeinse belegering van Bourges beschuldigd van verraad, omdat hij het kamp dichterbij dat van de Romeinen had geplaatst, vervolgens met de cavalerie was vertrokken en zijn troepen zonder leider had achtergelaten. Het feit dat kort na zijn vertrek de Romeinen verschenen, kon niet toevallig zijn.²

Op de rechteroever van de Rijn in het gebied tussen de Main en de Lippe woonden een aantal stammen die Posidonius van Apamaea Germanen noemt. Hij beschouwt hen ook als de Kelten. Het is niet altijd duidelijk wat de tijdgenoten onder Kelten en Germanen verstonen. Waar de grens tussen het Keltische en het Germaanse gebied liep, is om die reden evenmin duidelijk. Volgens de antieke au-

teurs was dat de Rijn, maar de archeologische nalatenschap laat tot op heden nergens toe een scherpe scheidingslijn tussen de twee culturen te trekken. In het tweede boek van zijn verslag van de Gallische oorlogen deelt Caesar ons bovendien mee dat de meeste Belgen van de Germanen afstammen. Lang geleden waren ze volgens hem de Rijn overgestoken, hadden ze de oorspronkelijke Gallische bewoners verdreven en zich gevestigd op de vruchtbare gronden waar ze nu wonen. Ze distantieerden zich met hun Germaanse afstamming van de Galliërs.³ Ze voelden zich superieur, niet in het minst vanwege hun militaire vaardigheden. Een bevestiging hiervan kunnen we lezen in het boekje *Germania* dat Publius Cornelius Tacitus aan het einde van de eerste eeuw na Christus schreef. Hierin vermeldt de historicus dat de Treveri en de Nervii aanspraak maakten op een Germaanse afkomst en dat zij hierop bijzonder trots waren.⁴ Hun persoonsnamen zijn evenwel van Keltische origine en hun goden bezitten een Keltische natuur. Is het daarom dat de Griek Plutarchus in zijn biografie van Caesar de Belgen de machtigste stam van de Galliërs noemt?⁵ Caesar op zijn beurt vertelt dat de Atuatici nazaten waren van zesduizend Germaanse Cimbri en Teutones. Zij waren aan het einde van de tweede eeuw voor Christus achtergebleven als bewaking voor de dieren en de bagage die waren achtergelaten toen hun stamgenoten verder naar Zuid-Gallië en Italië trokken. Na jaren van strijd met de naburige stammen waren zij er uiteindelijk in geslaagd zich een nieuw woongebied te verwerven. Langs de Rijn grens woonde ten slotte nog een aantal stammen waarover het verslag van Caesar niet echt duidelijk is. Het gaat in het bijzonder over de Eburones, Condrusi, Caerosi, Paemani en Segni. Van die Germanen zijn de Eburones en hun leider Ambiorix wellicht de bekendste stam!

Caesar beklemtoont het Germaanse karakter van deze stammen door hen ‘Germani Cisrhenani’⁶ – ‘Germanen aan deze zijde van de Rijn’ – te noemen. Hij beschouwt hen aldus als verwanten van de ‘Germani Transrhenani’ – ‘Germanen aan de overzijde van de Rijn’. Ook Suetonius is de mening toegedaan dat de Eburones Germanen waren.⁷ Het lijkt allemaal duidelijk. Maar elders in zijn verslag creëert Caesar toch weer enige verwarring. In het vijfde boek van *De bel-*

Julii Caesaris commentarii de bello
Gallico Libri octo.

Gallia est omnis diuisa in tres partes quarum unam incolunt belgae et aliam aquitanos. ceteram quae priorum lingua celtica nunc galli appellantur. huiusmodi lingua instituta legibus inter se differunt. Gallos ab aquitanis garumna flumen a belgis matrona et sequana diuidit. horum omnium fortissimum fuit belgae.

fortissimum gallos belgae et vide que

propter ea quod a cultu atque humanitate praeiuncte longissime abstinent. namque ad eos mercatores sepe conueiant atque ea quae ad efficiendum annuos pertinent important. Proximae sunt germaniae qui trans renum incolunt quibus cum continetur bellum gerunt. Quae de causa helueticos quos gallos virtute praecedunt, ad sepe occidendo proelium cum germanis contendit. cum autem suis finibus eos proleuerit aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. eorum una pars quam gallos operire dicitur est. Incaui caput a flumine rodanis conuenitur garumna fluminis, oceanum finibus belgarum attingit et iam ab sequanis et helueticis in flumen renum uertitur ad septentriones. Helgae ab extrema finibus oriuntur pertinent ad inferiorem partem fluminis renum spectant in septentrionem et orientem solem Aquitania a garumna fluminis ad pyrenaeos montes et eam partem oceanum quae est ad hispaniam pertinet spectat inter oceanum solem et septentriones. Apud helueticos longe nobilissimum fuit et diuissimum orgetorix. Is a messala et p. a. p. consilio regni cupiditate inducitur, conuersione nobilitatis fecit, et ciuitati persuasit ut de finibus suis cum omnibus copiis exiret. persuasit esse cum uisite omnibus praesentem totius gallicae imperio potitur. Id hoc facilius eis persuasit quod undique loci natura helueticos continet. Una ex parte fluminis reno latissimo atque altissimo qui agrum helueticum a germanis diuidit. altera ex parte montis iura altissimo quae est inter sequanos et helueticos. Tercia lacu lemāno et flumine rodanis qui praenotiam matrem ab helueticis diuidit. Hinc rebus fiebat ut et minus late uagarentur et minus facile finitimos bellum inferre possent. Quia ex parte homines bellandi cupidi magno dolore affliciebantur pro multitudinis autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur qui in libertate inuicem nullum passum et in longitudine clxxx patebant. Hinc rebus adducti et auctoritate orgetorigis priorum consuetudine ea quae ad proficiendum pertinerent comparare, uiridiorum et carorum quam maximam numerum contere, semences quam maximas facere ut in itinere copia frumenti supererent: cum proximis ciuitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi factum esse duxerunt in tertium anni profectioem lege confirmant. Ad eas res conficiendas orgetorigis diligenter. Is sibi legationem ad ciuitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico. Catomantia

helueticus reliquos gallos bellatores

orgetorix helueticus

ditius helueticus

renus
mons iura
lacus lemāno
d. lanfame
rodanus

C. Iulius Caesar,
Commentarii de bello
Gallico, MS 17937.f.1r,
Koninklijke Bibliotheek
van België.

lo Gallico laat hij Ambiorix, de koning van de Eburones, tijdens een redevoering tot de Romeinse gezanten C. Arpinus en Q. Iunius zeggen: ‘Galliërs kunnen moeilijk iets aan Galliërs weigeren ...’.⁸ In het zesde boek spreekt Caesar van ‘*Gallorum vita*’ en verwijst daarmee duidelijk naar de levens van de Eburones.⁹ Deze passussen verwijzen klaarblijkelijk naar de Keltische afstamming van de Eburones. En belangrijker nog, zowel de stamnamen Condrusi, Caerosi, Paemani, Segni en Eburones als de persoonsnamen Ambiorix en Catuvolcus zijn van Keltische herkomst. De naam Eburones is afgeleid van het Keltische woord *ebur* – dat taxus betekent. We kunnen aannemen dat de Eburones omstreeks 55 voor Christus een Keltisch sprekende stam waren en dat het gebruik van een Germaanse taal niet aantoonbaar is. Waren deze stammen oorspronkelijk van over-Rijnse afkomst en sterk schatplichtig aan het Keltische cultuurgoed? Heeft deze traditie, die een Germaanse afstamming aangeeft, haar wortels in de oude Urnenveldencultuur¹⁰? Het lijkt er sterk op dat tussen de Galliërs aan deze zijde van de Rijn en de Germanen aan de overzijde, in het midden van de eerste eeuw voor Christus in ieder geval stammen woonden die zowel Keltische als Germaanse karaktertrekken vertoonden.

In die brede overgangszone tussen het Keltische en het Germaanse kerngebied woonden dus de Eburones. Zij leefden net als de andere Galliërs of Germanen in stamverband. Caesar spreekt van *civitates*. Met dat begrip duidt de veldheer de entiteit aan die de stam vormde. Die stammen waren autonoom. Zij vormden nooit een eenheid. Iedere *civitas* bestond verder uit *pagi* of gouwen. Tussen al die stammen heerste een duidelijke hiërarchie. De machtigsten legden hun wil op aan de zwakkeren, verplichtten ze belastingen te betalen, gijzelaars te leveren en troepen ter beschikking te stellen. Caesar¹¹ noemt de Eburones een ‘*civitas ignobilis atque humilis*’ – ‘een onbekende en onbeduidende stam’, cliënten van de Atuatici¹² en de Treveri¹³. In de Gallisch-Germaanse wereld verwijst het begrip *clientes* of *ambacti* naar onderworpen of vazalstammen. Aan de Atuatici moesten de Eburones een jaarlijkse schatting betalen en gijzelaars, die tot de aristocratische kringen van de stam hoorden, uitleveren.¹⁴

Nadat de Atuatici zich aan Caesar hadden overgegeven, werden de Eburones, samen met de voornoemde stam vazallen van de Treveri.¹⁵ Dat gebeurde met instemming van Caesar. En toch waren de Eburones een van de belangrijke stammen van de Germani cisrhenani, zeker wanneer men rekening houdt met de impact die zij hadden op het verloop van de Gallische oorlog, de vermetelheid van hun leiders en de schade die zij het Romeinse leger toebrachten.

Het is opvallend hoe verscheiden de kaarten zijn die de geografie van de stammen in Gallia Belgica weergeven. Omdat het verslag van Caesar zo vaag en summier is en de verspreiding van de Eburonenstaters, de gouden munten die aan deze stam worden toegeschreven, slechts ruwe aanwijzingen geeft, bestaan er over het woongebied van de Eburones nogal wat meningsverschillen. Een afbakening wordt bovendien bemoeilijkt, omdat van de Atuatici, naburen van de Eburones, geen eigen muntslag bekend is. Grosso modo viel het land van de Eburones samen met de schrale zandgronden van de Kempen en het grootste deel van de vruchtbare leemstreken tussen Maas en Rijn.¹⁶ Toen de Sugambri de Rijn overstaken, drongen ze onmiddellijk het stamgebied van de Eburones binnen, zo signaleert Caesar in het zesde boek.¹⁷ Zij bezetten het uitgestrekte gebied tussen de Rupel, de Schelde en in het oosten de Rijn en waren de burenen van onder andere de Menapii, de Nervii en de Atuatici. De Condrusi, Caerosi, Paemani en Segni woonden in de streek op de rand van het Ardennenwoud. Hun leefgebied besloeg dus grote delen van het huidige Nederland, België en Duitsland. Het verspreidingsgebied van de zogenoemde Eburonenstaters omvat centraal België tot aan de Rijn in Zuidoost-Nederland en het Duitse Nederrijngebied.

Op basis van muntvondsten zijn de archeologen van mening dat de regio Maastricht-Tongeren de belangrijkste kern vormde van het stamgebied van de Eburones. Zij leefden hier verspreid in afgelegen gehuchten van vier tot vijf eenvoudige woonstalhuizen in vakwerkbouw en gedekt met riet of stro. Mensen en dieren sliepen er onder hetzelfde dak. Zij stonden alleen of waren per twee of drie erven in kleine nederzettingen gegroepeerd. Een voorbeeld van een dergelijke nederzetting in België vonden de archeologen bijvoorbeeld terug

in Mechelen-Nekkerspoel. Caesar vermeldt hoe de woning van Ambiorix midden in het bos lag, zoals zovele Gallische woningen, tijdens de zomer beschermd voor de hitte. Slechts een smal pad verschafte er toegang toe. Het was een van die paden die door de wouden en langs de rivieren slingerden en vooral bekend waren bij de inheemse bevolking.¹⁸ Caesar noemt deze nederzettingstypes *vici* en *aedificia*. Maar het is inmiddels ook duidelijk dat het nederzettingsspatroon in het land van de Eburones niet louter uit kleine gehuchten en verspreide hoeven bestond. De situatie was zeker complexer met nederzettingen die een centrumfunctie vervulden. Zijn dit de zogenoemde *oppida*? Caesar beschrijft een *oppidum* als ‘een stad die van nature en door de hand van de mens zo goed beschermd was.’¹⁹ Het waren omwalde nederzettingen die bestonden uit straten, huizen en omheinde gronden. Zij waren gelegen op een heuvel of een plateau, die een natuurlijke bescherming boden en die het omringende land beheersten. De locatie werd zodoende bepaald door strategische overwegingen. Bovendien bevonden zich in de onmiddellijke nabijheid steeds handelswegen. In het stamgebied van de Eburones gaat onze aandacht in de eerste plaats uit naar Berg, een klein kerkdorp op een heuvel direct buiten Tongeren. Het kijkt onder meer uit over het dal van de Jeker. Tussen Berg en de Jeker liep vanaf het einde van de eerste eeuw voor Christus de Romeinse weg van Tongeren via Maastricht naar Keulen. Over deze site is verder weinig informatie bekend. Wel werden er met de regelmaat Keltische munten, waaronder zeker tien Eburonenstaters, gevonden. In juni 1869, ontdekten arbeiders er in de Romaanse Sint-Martinuskerk een viergodensteen die ingekapseld was in de sokkel van het hoogaltaar. De bewaarde afbeeldingen stelden Fortuna, de godin van de overvloed, Mercurius, god van de welvaart en de winst en ten slotte Ceres of Abundantia, de godin van de landbouw, voor. Al die vondsten leidden de archeologen tot de hypothese dat hier een nederzetting en/of een cultusplaats met een bovenlokale betekenis was gesitueerd. Ook de hoogte van Caestert, op een landtong tussen de Maas in het oosten en de Jeker (en het Albertkanaal) in het westen in Riemst, lijkt aan de beschrijving van een oppidum te voldoen. De

typische urbane kenmerken zijn echter afwezig. En de bijzonder schaarse archeologische vondsten staan niet toe om van een normaal bevolkte nederzetting te spreken. Vermoedelijk gaat het dus veeleer om een soort vluchtburcht die ergens tussen 250 en 20 voor Christus werd gebouwd en gebruikt. Een meer nauwkeurige datering is niet mogelijk. Van bijzondere betekenis is de cultusplaats van Empel in het Nederlandse rivierengebied bij 's-Hertogenbosch, waar een monumentaal tempelcomplex aan Hercules Magusanus was gewijd. Onder de vondsten bevinden zich onder meer 24 goudstaters van de Eburones alsook vier van de Nervii. Een tweede belangrijke plaats in Nederland is de nederzetting van Kessel-Lith, gelegen op de zuidelijke Maasoever bij de samenvloeiing van de Maas en de Rijn/Waal. Gezien het grote belang van deze plaats, geïllustreerd door grote aantallen baggervondsten, is het bijzonder pijnlijk dat deze site nagenoeg geheel werd vernietigd door zand- en grindwinning. Het beknopte overzicht illustreert een zeker hiërarchisch gestructureerd nederzettingenpatroon, dat door archeologisch onderzoek zeker verder zal worden verfijnd.

Atuatuca, het oppidum van de Eburones

In 1981 schreef A. Grisart: *'Pour nous, Belges, L'Atuatuca est un peu ce qu'est Alésia pour les Français.'*²⁰ Het lijkt wat overdreven, maar de zoektocht naar het historische Atuatuca blijft ondertussen nog steeds een van de belangrijke openstaande vragen van Belgische en Nederlandse archeologen en historici. De smadelijke nederlaag die Ambiorix de Romeinen in de buurt van die locatie toebracht, heeft daar uiteraard veel mee te maken. Over die plaats noteerde Caesar²¹ in zijn verslag van het jaar 53 voor Christus als volgt:

Daarna deelde hij (Caesar) de troepen in drieën en bracht de tros van alle troepen naar Atuatuca. Dat is de naam van een vesting, zowat in het midden van het gebied van de Eburones, waar Titurius en Auruculeius gebleven waren om te overwinteren. Deze plek kreeg zijn (Caesar) goedkeuring om verschillende rede-

nen, vooral omdat de versterkingen van het jaar tevoren nog intact waren waardoor hij de soldaten veel werk kon besparen.

Daar was het dat het jaar voordien één legioen en vijf cohorten onder leiding van Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeius Cotta werden ingekwartierd. De Latijnse passus *'Id castelli nomen est'* kan op twee manieren worden vertaald, namelijk als *'Dit is de naam van een versterkte plaats'*, maar ook als *'Dit is het woord (dat gebruikt wordt) voor een versterkte plaats'*. Het lijkt een detail, maar het is er een dat voor veel discussie verantwoordelijk is. De Romeinse veldheer signaleert in zijn oorlogsverslag verder dat dit Atuatuca van de Eburones zich vlak bij de Rijn situeerde.²² Een grote troep Germaanse krijgers zou de mars vanaf de Rijn tot Atuatuca in slechts twee dagen kunnen klaren.²³ Sugambri, die in 53 voor Christus de Rijn waren overgestoken, vernemen van krijgsgevangen Eburones dat Atuatuca slechts op drie uren afstand gelegen is.²⁴ Van Atuatuca tot het kamp van Q. Tullius Cicero bij de Nervii bedroeg de afstand 55 Romeinse mijl, tot het kamp van Labienus bij de Remi 50 Romeinse mijl. De afstand tussen het legerkampen van Cicero en Labienus bedroeg circa 60 Romeinse mijl.²⁵ Bij het lezen van het verslag en de beschrijving van het oppidum kan men zich echter niet van de indruk ontdoen dat Caesar zelf niet ter plekke is geweest. Dat heeft tot gevolg dat deze informatie erg onnauwkeurig is.

Ondertussen wordt de Gallo-Romeinse stad Tongeren zowel in oude teksten als op historische landkaarten Atuatuca Tungrorum genoemd. En daarmee rijst de vraag of de Tongerse heuvel ooit het *oppidum Atuatuca* in het land van de Eburones is geweest en of het standbeeld van Ambiorix daar wel op zijn plaats staat. Het antieke Tongeren had zich als *civitas*-hoofdstad immers tot een belangrijk Romeins wegenknooppunt ontwikkeld. In de tweede eeuw na Christus vermeldde de Griekse geograaf Ptolemaeus Atouatoukon als hoofdplaats van de *civitas Tungrorum*.²⁶ Op de Tabula Peutingeriana, een middeleeuwse kopie uit de twaalfde of dertiende eeuw van een Romeinse wegenkaart, werd Tongeren Atuaca genoemd. De oorspronkelijke kaart dateert vanwege de vermelding van Constan-

tinopel en Ravenna vermoedelijk uit de vierde of het begin van de vijfde eeuw en de kopie ervan wordt bewaard in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen (Cod. 324). Het Itinerarium Antonini, een routepanner avant la lettre van de derde eeuw na Christus, signaleert Aduaca langs de weg van het Franse Kassel naar Keulen. In die context moeten wij hier ook het zogenoemde itinerarium van Tongeren vermelden. Deze achthoekige zuil van zwarte kalksteen werd in 1817 tijdens wegwerkzaamheden bij de Sint-Truiderpoort in het centrum van de huidige stad ontdekt. In zekere zin illustreert hij het belang van deze stad als wegenknooppunt. Atuatuca zelf wordt niet vermeld. De tekst is echter niet compleet. Van het oorspronkelijk octogonale prisma bleven slechts drie zijden gedeeltelijk bewaard. De antieke naam van het Romeinse Tongeren is duidelijk verwant aan de naam van de Atuatuci, de nabuurstam van de Eburones die het tijdens de Gallische oorlogen eveneens zwaar te verduren kreeg. En zo zijn we beland bij de oorsprong van een aloude traditie die Tongeren met het Atuatuca van de Eburones identificeert. Het is uiteraard niet verwonderlijk dat het vraagstuk rond Atuatuca en de roemruchte veldslag nogal wat historici heeft beziggehouden.

Vele archeologen en historici hebben wetenschappelijke bewijzen gezocht om de oudste stad van België met de kampplaats van Sabinus en Cotta identificeren. Niet alleen bij Belgische, maar ook bij Nederlandse en Duitse onderzoekers heerste grote verdeeldheid over deze zaak. In 1852 schreef de kanunnik en hoogleraar Jan Baptist David in zijn *Vaderlandsche historie: 'De plaets waer het legeren ging is, naer alle waerschyndlykheid, daer zelf, waer wy tegenwoordig de stad Tongeren zien.'*²⁷ Enkele jaren later was Frans Driesen, de toenmalige secretaris van de Société scientifique et littéraire de Limbourg, die haar zetel in Tongeren had, nog stilliger. Tongeren, dat gebouwd was op het kamp zelf van Sabinus en Cotta, wás het Atuatuca van Caesar.²⁸ De grachten die de archeologen in Tongeren hadden aangetroffen waren volgens hem zonder twijfel een bewijs van de oude vesting Atuatuca. Tijdens de inauguratie van het Ambiorixbeeld in 1866 weerlegde burgemeester Joseph Laurent Jaminé in aanwezigheid van koning Leopold I stellig de thesis van hen die Atuatuca niet